

ПОЗИТИВНО КОНОТОВАНА ЛЕКСИКА НА ПОЗНАЧЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ЛЮДИНИ В СТАРОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ XIV–XVI СТ. (на прикладі лексем із коренем *-рад-*)

Стаття присвячена актуальній проблемі історичної лексикології – дослідженню словникового складу староукраїнських пам'яток XIV–XVI ст. Матеріал збирався шляхом вибірки з наявних писемних джерел. Виявлено, що в текстах аналізованого періоду вживалося вісім лексем із коренем *-рад-* на позначення емоційного стану задоволення. У процесі дослідження уточнено першу фіксацію в староукраїнських писемних пам'ятках XIV–XVI ст., реконструйовано семантичну структуру, описано особливості функціонування. Акцентовано, що лексеми на позначення емоційного стану задоволення утворюють розвинену, історично сформовану сукупність слів і характеризуються багатством семантичної наповненості, структурною різноманітністю. Досліджувані найменування із певними графічно-фонетичними й семантичними модифікаціями збереглися в лексичному депозитарії сучасної української літературної мови.

Ключові слова: етимологія; лексичне значення; семантична структура; писемні пам'ятки; староукраїнська мова XIV–XVI ст.

У сучасному мовознавстві не втрачають актуальності дослідження з історичної лексикології, що зумовлено намаганням об'єктивно оцінити роль окремих історичних етапів у процесі становлення української літературної мови. У цьому аспекті особливого значення набувають розвідки, присвячені проблемам функціонування мови в певні періоди її становлення, зокрема в XIV–XVI ст.

Із погляду діакронії деякі аспекти походження, семантики, функціонування лексем зі спільним коренем *-рад-* на позначення емоційного стану задоволення, їх жанрово-стильові та словотворчі характеристики частково розглядалися в працях істориків мови. Так, Л. М. Полюга, описуючи українську абстрактну лексику XIV–XVII ст., проаналізував слова *радість, радованіє, радость, радости* тощо [5, с. 232]. М. О. Демчук з'ясувала функціональні, сигніфікативні й структурні особливості генетично слов'янських автохтонних власних імен, зокрема з коренем *-рад-*, в українській антропонімії XIV–XVII ст. [3, с. 165]. Ю. С. Степанов простежив семантичну еволюцію російської лексеми *радость* крізь призму індоєвропейських перфектів [7, с. 303–313]. Ю. І. Гамаюнова зосередила увагу на лексичних репрезентантах емоції «радість» у російській мові XI–XVII ст. із залученням семантичного та лінгвокультурологічного аспектів [2, с. 83–85]. Однак названі наукові розвідки лише побіжно висвітлюють семантичне наповнення лексем із

коренем *-рад-* у староукраїнській мові, що, у свою чергу, вимагає подальших пошуків та досліджень.

Мета статті – виявити лексеми з коренем *-рад-* на позначення емоційного стану задоволення в староукраїнських текстах XIV–XVI ст. та реконструювати їх семантичну структуру. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**: уточнити першу фіксацію аналізованих лексем у пам'ятках досліджуваного періоду, простежити історію розвитку семантичної структури слів, з'ясувати частоту їх вживання в писемних джерелах та подальшу долю в лексичній системі сучасної української й інших слов'янських мов.

Дослідження лексичного складу староукраїнських писемних пам'яток XIV–XVI ст. дозволило виявити низку слів зі спільним коренем *-рад-*: *радъ, радость, радостный, радоватися, порадоватися, обрядоватися, срадоватися, възрадоватися*.

Щодо етимології лексеми *радъ* є припущення різного характеру. Одні дослідники вважають, що вона споріднена з «дангл. *rōt* «радісний, радий», *rōtu* «радість», дісл. *rōtask* «веселішати», можливо, також лит. *rōds* «радий, охочий»; іє. **rēd-* «підбадьорювати; радий»; припускається також зв'язок з псл. **ārd-* (пор. гр. *Ἄρδάγαστος* – ім'я одного з вождів слов'ян, що відповідає пізнішому слов'янському *Radogostъ*, гр. *Ἄρδαγέρη* – **Radoměrъ* та ін.); у такому разі може бути зіставлене з гр. *ἔραμαι* «кохаю», *ἔρως* «кохання» [ЕСУМ, V, с. 11]. Інші вбачають близькість «з

іє. **ārda* «турбота, старання», яке походить від того ж іє. **ordh-* «рости», «який виріс», що й дієслово рости. У такому випадку *rad* – першопоч. «з прагненням рости» > «стурбований», далі – «має палке бажання до чого-небудь», «який встигає» > «наповнений приємним відчуттям», «задоволений». Пор. дінд. *rdhāti* «процвітає», «вдається», авест. *rāda* «опікун»; осет. *rād* «порядок» [Цыг., с. 347].

У пам'ятках досліджуваного періоду перше вживання прикметника у короткій формі *radъ* зі значенням «сповнений радості, задоволення» зафіксовано в середині XIV ст.: «мы хочемъ *ради* то учинити вамъ» [*1341, Роз. Гр., I, с. 2]. Як свідчить аналіз матеріалу, зазначений ад'єктив продовжує функціонувати винятково в короткій формі *radъ* і впродовж XV–XVI ст.: «ино мы *рады* то слышимъ отъ ихъ милости» [*1492, Ак. ЗР, I, с. 118; також 1597–1599, ХФ, с. 1642]; «штожь онъ не *радъ* бы былъ тому» [*1498–1499, Ак. ЗР, I, с. 184]; «*радъ* быхъ всегда бывалъ» [*1540, Ак. ЗР, II, с. 371]; «были есмо тому *рады*» [*1542, Ак. ЗР, II, с. 383]; «и хтожь бы тому не *радъ*» [1598, Листъ ИП, с. 1017]; «а мы *ради* быхмо покоеви» [1598–1599, Отв. ИП, с. 1065]; «што и любит и *рад* видитъ» [1599–1600, Виш. Кн., с. 60] тощо.

Сучасні лексикографічні джерела не фіксують короткої прикметникової форми *rad*, що сигналізує про її вихід із лексичного фонду української літературної мови.

Суфіксальне похідне утворення *радостный* зі значенням «який відчуває радість із приводу чого-небудь» зустрічається у текстах XIV ст., а також кінця XVI ст.: «аз же видѣвши ихъ *радостна* быхъ сердцемъ» [XIV, ЖВН, с. 518]; «съ чого мы *радостны* будучи [...] выхъхали до Новгородка» [*1596, Ак. ЗР, IV, с. 127]; «былъ *радостный*» [*1597, Ак. ЗР, IV, с. 160]. Подекуди ілюстративний матеріал засвідчує здатність лексеми *радостный* вступати в антонімічні відношення: «*радостная* же и *скорбная*» [*1592, Ак. ЗР, IV, с. 44].

Іменник *радость* – один із найуживаніших репрезентантів емоційного стану задоволення в староукраїнських писемних пам'ятках XIV–XVI ст. Хоча «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» не фіксує аналізованого субстантива, спостереження над мовним матеріалом засвідчують активне функціонування цієї лінгвоодиниці в староукраїнських писемних пам'ятках XIV–XV ст. Зі значенням «почуття задоволення, втіха, приємність» досліджувана лінгвоодиниця засвідчена в текстах із XIV ст.: «слышашеса глас *радости* и веселія духовнаго» [XIV, ЖВН, с. 522]; «что поганые противъ християнъ великую *радость* а великое сердце имѣють» [*1501, Ак. ЗР, I, с. 216]; «кравельское величество . . . (рп!) *радость* ихъ желаетъ . . . имѣти» [*1501, Ак. ЗР, I, с. 216]; «великому королю Жикгимонту *радость* вчинилъ» [*1515, ВКЛ, с. 126]; «ажъ отъ *радости* ку плачу ся былъ склонити» [*1576, АЮЗР, I, с. 198]; «слушаючи той новины, отъ *радости*, праве, плакали» [*1576, АЮЗР, I, с. 198]; «егоже вси со *радостью* чають» [*1592, Ак. ЗР, IV, с. 43]. Це значення лексема *радость* демонструє в текстах переважно ділового спрямування. В одному контексті поряд з іменником *радость* зафі-

ксовано вживання синонімів *веселіє, потѣхи*: «слышашеса глас *радости* и *веселія* духовнаго» [XIV, ЖВН, с. 522]; «въ томъ бы собѣ *радости* и *потѣхи* не мѣли» [*1500, Ак. ЗР, I, с. 206; тс. *1501–1503, Ак. ЗР, I, с. 230]; «вмѣсто надѣи, *радости*, и *потѣхи*, жалостно нарекаетъ и много слезно плачетъ» [1587, КЦН, с. 14] тощо.

Варто зауважити, що в текстових фрагментах різного жанрового характеру номінатив *радость* демонструє здатність до видозміни своєї семантичної структури. Зокрема, у релігійних контекстах досліджувана мовна одиниця вживається на позначення сакральної радості, тобто неземної, духовної, небесної: «върадовашася *радостью* велією сѣло» [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 14 зв.]; «въ(з)вратиша въ іерли(м) съ *радо)стью* великою» [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 158 зв.]; «отплатитъ *радостью* вѣчною во царствіи его святомъ небесному» [*1565, Ак. ЗР, III, с. 137]; «кгды богъ утѣшаетъ и святыми усты *радость* обѣщаетъ» [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 88]; «но съ *радостью* ожидаютъ въ день судный воздаанія комуждо по дѣломъ его» [*1595, Ак. ЗР, IV, с. 102]; «иже за подлежащую ему *радость* смерть и распятіе пострадалъ» [*1595, Ак. ЗР, IV, с. 103]; «што бы то за кречи, за трохи утѣхи марной хвалы и помпы того свѣ////та – продавати вѣчную *радость*» [1597–1599, ХФ, с. 1734, 1736]; «пренесени южь до небесныхъ *радостей*» [1597–1599, ХФ, с. 1590]; «которой члонки же теперь въ небесной суть *радости* – ничего не вонтпимо» [1597–1599, ХФ, с. 1598]; «идеже жизнь безконечная, *радост* неизреченная, весѣле непостыжимое» [1599–1600, Виш. Кн., с. 49]; «*радостий* неизреченныхъ насладити сподобитеса» [1599–1600, Виш. Кн., с. 121]. Атрибутивні компоненти *велика, вѣчна, небесна, неизреченная* конкретизують лексичне значення іменника *радость* у наведених фрагментах. Як бачимо, у православно-християнському дискурсі Бог є і причиною, і об'єктом емоційного стану радості. Прикметно, що в одному контексті поряд з іменником *радость* фіксуємо слово *страхъ*: «съ *страхо(м)* и съ *радостью* велією» [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 63 зв.; тс. 1556–1561, ПЄ, с. 196]. Однак поєднання відповідних лінгвоодиниць у межах однієї синтагми було закономірним для релігійних текстів, адже страх в уявленні тогочасних лінгвоносіїв передбачав покірність та покаяння й міг набувати позитивної конотації.

На сучасному етапі розвитку української літературної мови лексема *радість* функціонує з прямим номінативним значенням «почуття задоволення, втіха, приємність» [СУМ, VIII, с. 436]. Розмежування земного (світського) та сакрального (релігійного) потрактувань емоційного стану радості в лексикографічних джерелах не представлено.

До числа наууживаніших репрезентантів емоційного стану задоволення належить дієслово *радоватиса*. «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» не фіксує аналізованого вербатива, але, як свідчать наші спостереження, слово *радоватиса* зі значенням «бути (перебувати) в емоційному стані благоговійної радості» задокументовано писемними джерелами ще з XIV ст.: «видѣвше мя *радовахуса* о моемъ спасеніи»

ватиса, порадоватися, обрадоватися, срадоватися, възрадоватися. Найвищу функціональну активність з-поміж окреслених лінгвоодиноць демонструють лексеми *радость* у значенні «почуття задоволення, втіха, приємність» та *радоватиса* у значенні «бути (перебувати) в емоційному стані задоволення (благоговійної радості)». Мовні одиниці *радость, радоватиса, порадоватися, обрадоватися, срадоватися, възрадоватися* не задокументовані реєстровою частиною «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.», хоч, як

свідчать результати дослідження, виявляють неабияку продуктивність в окреслений період історичного розвитку української мови. Найменш уживаними є прикметник *радъ* зі значенням «сповнений радості, задоволення» та віддієслівні похідні *порадоватися, обрадоватися, срадоватися, възрадоватися*. Більшість лінгвоодиноць із певними графічно-фонетичними й семантичними модифікаціями збережено в лексичному депозитарії сучасної української літературної мови.

Список використаних джерел та їх умовних скорочень

- Ак. ЗР Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссією. – СПб., 1846. – Т. 1 : 1340–1506. – Режим доступу : <https://www.sedmitza.ru/lib/text/695413/>. – Назва з екрану. – Дата звернення : 08.07.2016. ; 1848. – Т. 2 : 1506–1544. – Режим доступу : <https://www.sedmitza.ru/lib/text/696040/>. – Назва з екрану. – Дата звернення : 08.07.2016. ; 1848. – Т. 3 : 1544–1587. – Режим доступу : <https://www.sedmitza.ru/lib/text/697621/>. – Назва з екрану. – Дата звернення : 08.07.2016. ; 1851. – Т. 4 : 1588–1632. – Режим доступу : <https://www.sedmitza.ru/lib/text/700685/>. – Назва з екрану. – Дата звернення : 08.07.2016.
- АЮЗР Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссією. – СПб., 1863. – Т. 1 : 1361–1598. – Режим доступу : <https://www.sedmitza.ru/lib/text/718631/>. – Назва з екрану. – Дата звернення : 08.07.2016.
- Виш. Кн. Вишенский И. Книжка / И. Вишенский // Сочинения / подгот. текста, ст. и коммент. И. П. Еремина. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1955. – С. 7–129. – (Литературные памятники).
- ВКЛ Вольнская краткая летопись // Полное собрание русских летописей / Академия наук СССР, Институт истории СССР. – М. : Наука, 1980. – Т. 35 : Летописи белорусско-литовские. – С. 118–127.
- ЖВН Житіє Василя Нового / Хрестоматія давньої української літератури / упоряд. акад. О. І. Білецький. – Вид. 2. – К. : Рад. школа, 1952. – С. 516–522.
- ЕСУМ Етимологічний словник української мови : у 7 т. – К. : Наукова думка, 2006. –Т. 5 : Р–Т. –704 с.
- К. Стр. Кам'янка-Струмиловське Євангеліє 1411 року в списку XVI ст. – IP НБУВ, ф. 301, № 44 л, 210 арк.
- КЦН Смотрицький Г. Ключ царства небесного / Г. Смотрицький / НАН України ; підгот. до вид. В. В. Німчук, В. М. Мойсієнко. – Житомир : Полісся, 2005. – 121 с. – (Пам'ятки української мови XVI ст. Серія публіцистичної та полемічної літератури).
- Листъ ИП Листъ Ипатія Потєя къ князю Константину Константиновичу Острожскому 3 іюня 1598 года // Русская историческая библиотека, издаваемая Имп. Археографической Комиссією. – 2-е изд. – СПб., 1903. – Т. XIX. – Кн. 3. – С. 983–1033.
- Отв. ИП Отвѣтъ Ипатія Потєя Клирику Острожскому [1598–99 года] // Русская историческая библиотека, издаваемая Имп. Археографической Комиссією. – 2-е изд. – СПб., 1903. – Т. 19. – Кн. 3. – С. 983–1033.
- ПС Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 : дослідження, транслітерованій текст, словопоказчик / НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут української мови, Український мовно-інформаційний фонд ; редкол.: О. С. Онищенко (голова) ; підгот.: І. П. Чепіга, Л. А. Гнатенко. – К., 2001. – 703 с.
- Роз. Гр. Розов В. Українські грамоти / В. Розов. – К. : Українська Академія Наук, 1928. – Т. 1 : XIV в. і перша половина XV в. – 262 с.
- Скарга Скарга нищих до бога / Українська поезія: кінець XVI – початок XVII ст. / упоряд. В. П. Колосова, В. І. Крекотень. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 71–88.
- СПЛ Списаніє противъ люторовъ : въ двухъ редакціяхъ // Русская историческая библиотека, издаваемая Имп. Археографической Комиссією. – 2-е изд. – СПб., 1903. – Т. 19. – Кн. 3. – С. 47–182.
- Стоян. Стоянов І. А. Болгарсько-український словник : близько 43 000 слів / І. А. Стоянов, О. Р. Чмир. – К. : Наукова думка, 1988. – 780 с.
- СУМ Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1977. – Т. 8. – 927 с.
- Толст. Толстой И. И. Сербскохорватско-русский словарь : 54 000 слов / И. И. Толстой. – 5-е изд., стереотип. – М. : Русский язык, 1982. – 736 с.
- Ушак. Ушаков Д. Н. Толковый словарь современного русского языка / Д. Н. Ушаков. – М. : Аделант, 2013. – 800 с.
- ХФ Апокрисисъ. Сочиненіє Христофора Филалета. Въ двухъ текстахъ Польскомъ и Западно-Русском 1597–1599 года // Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической Комиссією. – Петербург, 1882. – Т. 7. – Кн. 2. – С. 1003–1820.
- Цыг. Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка : более 50 000 слов / Г. П. Цыганенко. – 2-е изд., перераб., и доп. – К. Рад. шк., 1989. – 511 с.
- ČRS Česko-ruský slovník : ve dvou dílech / L. V. Kopeckého a J. Filipce. – Praha : Státní pedagogické nakladatelství ; Moskva : Nakladatelství ruský jazyk, 1976. – Т. II : P–Ž. – 862 с.
- Hessen Hessen D. Wielki słownik polsko-rosyjski / D. Hessen, R. Stypuła. – Warszawa : Wiedza powszechna ; Moskwa : Russkij jazyk, 1980. – Т. II : P–Ž. – 776 с.

Література

1. Воронич Г. В. Четья Мінея 1489 р. і кирило-мефодіївська традиція / Г. В. Воронич // Українська мова. – 2013. – № 2. – С. 119–136. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrm_2013_2_12. – Назва з екрану. – Дата звернення : 10.02.2017.
2. Гамаюнова Ю. И. Историко-этимологическое исследование названий эмоций в русском языке XI–XVII вв. (семантический и лингвокультурологический аспекты) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Ю. И. Гамаюнова. – Барнаул, 2003. – 225 с.
3. Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. / М. О. Демчук. – К. : Наукова думка, 1988. – 172 с.
4. Межжеріна Г. В. Людина в мовній картині світу часів Київської Русі : монографія / Г. В. Межжеріна. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2006. – 448 с.
5. Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XIV–XVII ст. / Л. М. Полюга. – К. : Наук. думка, 1991. – 240 с.
6. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1971. – 315 с.
7. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры: опыт исследования. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.

О. К. Ковалюк,

Национальный авиационный университет, г. Киев, Украина

ПОЛОЖИТЕЛЬНО КОННОТИРОВАННАЯ ЛЕКСИКА, ОБОЗНАЧАЮЩАЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ СОСТОЯНИЕ ЧЕЛОВЕКА, В СТАРОУКРАИНСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ XIV–XVI вв. (на материале лексем с корнем *-rad-*)

Статья посвящена актуальной проблеме исторической лексикологии – исследованию словарного состава староукраинских памятников XIV–XVI вв. Определен количественный состав лексем с корнем *-rad-*, обозначающих эмоциональное состояние удовольствия. Установлено, что исследуемые слова имеют длительную, уходящую в эпоху индоевропейского праязыка, историю развития. Заимствования с других языков отсутствуют. Данные лексические единицы представлены в разножанровых староукраинских текстах XIV–XVI вв. (летописи, евангелия, грамоты, жития и др.). Лексемы, обозначающие эмоциональное состояние удовольствия, характеризуются активностью употребления, богатством семантической наполненности, полифункциональностью. Почти все слова с определенными фонетическими и семантическими модификациями продолжают функционировать в современном украинском и других славянских языках.

Ключевые слова: этимология; лексическое значение; семантическая структура; письменные памятники; староукраинский язык XIV–XVI вв.

О. К. Kovalyuk,

National Aviation University, Kyiv, Ukraine

POSITIVELY CONNOTATIVE VOCABULARY TO INDICATE HUMAN EMOTIONAL STATE IN ANCIENT UKRAINIAN MANUSCRIPTS OF XIV–XVI CENTURIES (in Terms of Lexical Items with Root *-rad-*)

The article is devoted to the relevant issue of historical lexicology – study of the lexical composition of ancient Ukrainian written manuscripts of XIV–XVI centuries. Material was collected by sampling from various written sources of ancient Ukrainian language of XIV–XVI centuries. It was found that the analyzed text included eight lexical items with the root *-rad-* (*rad*¹, *radost*², *radostny*, *radovatysia*, *poradovatysia*, *obradovatysia*, *sradovatysia*, *vzradovatysia*) to indicate the emotional state of pleasure. The highest functional activity is demonstrated with the word *radost*² – «a sense of satisfaction, joy, pleasure» and *radovatysia* – «to be (stay) in a state of emotional satisfaction». The uncommon words include adjective *rad*¹ – «full of joy and satisfaction» and verbal derivatives *poradovatysia*, *obradovatysia*, *sradovatysia*, *vzradovatysia* combined by general meaning of «to be (stay) in the emotional state of joy». It is significantly that the individual language units are not recorded in the register part of the «Ancient Ukrainian Language Dictionary of XIV–XV centuries», although, according to study results, show a remarkable performance in the specified period of the ancient Ukrainian language historical development. In addition, the first fixation was specified of identified lexical items, the etymology was traced, the semantic structure was reconstructed, and operation features described. It was found that the studied texts show the ability of the analyzed words to transform their semantic structures. The history was traced of the corresponding lexical items meaning development within the specified period, their role defined in the modern Ukrainian language. Most of them were preserved with minor graphic-phonetic and semantic modifications in the lexicon of modern Ukrainian language. Moreover, the root *-rad-* continuants to indicate the emotional state of satisfaction are also represented in other Slavic languages.

Key words: etymology; lexical meaning; semantic structure; written manuscripts; ancient Ukrainian language of XIV–XVI centuries.